

MECHEL STANGER

Amintirile unui anarhist din România

De la Cernăuți la Berlin și în Spania revoluționară
(1978)

Autorul s-a stabilit de multă vreme în Suedia. Întâi și-a scris memoriile în idiș pentru un ziar anarhist publicat la New York, care exista încă din 1890. Traducerea în limba engleză a fost făcută mai apoi tot de Stanger. În memoriile lui Mechel Stanger apar, zugrăvite cu culori vii, mai multe personaje celebre: Rudolf Rocker, important teoretician anarhist; Erich Mühsam, poet și anarhist german care a fost ucis într-un lagăr de concentrare nazist; Emma Goldman, care a apărut ultima dată în bestsellerul Ragtime; Voline, a cărui carte despre „revoluția necunoscută” din Rusia este retipărită în întreaga lume; Nestor Mahno, legendarul anarhist, și mulți alții.

(Frihetlig Socialistisk Tidskrift)

Pagini Libere este un colectiv editorial anarhist.

Suntem un colectiv descentralizat, autonom și organizat non-ierarhic. Scopul nostru este acela de a oferi publicații (cărți, broșuri, fanzine etc.) în limba română și, uneori, în alte limbi, în ideea de a populariza și inspira viziuni și practici alternative la sistemul actual, capitalist și autoritar.

Tradiția libertară a fost întotdeauna una în care pamfletele, tipăriturile clandestine și materialele tipărite rapid și pe ascuns au circulat liber, neîngrădit. Continuând această tradiție, materialele publicate de către Editura Pagini Libere pot fi folosite, adaptate sau modificate de către oricine dorește acest lucru, însă nu cu un scop comercial. Cerem, pe cât posibil, persoanelor care folosesc materialele publicate de noi sau părți din acestea să specifice, într-o formă neintruzivă, sursa de unde au preluat materialele respective.

pagini-libere.ro

facebook.com/editurapaginilibere

instagram.com/paginilibere

editurapaginilibere@protonmail.com

anarhiva.com

facebook.com/anarhivaro

anarhivaa@gmail.com

Platforma ANARHIVA își propune să adune și să documenteze istoria puțin cunoscută a pătrunderii și a răspândirii ideilor anarhiste în România, începând cu secolul XIX și până în zilele noastre.

Colecțiile arhivate nu sunt menite numai să teaurizeze un patrimoniu, ci și să prezinte continuitatea practicilor și ideilor libertare în spațiul românesc.

În ciuda ocultării tradiției anarhiste autohtone, au existat destule personalități, publicații, grupuri, edituri, periodice, corespondențe și, în general, o importantă producție literară asociată mișcării libertare.

Încercăm să ilustrăm această prezență prin diversitatea surselor și colecțiilor inventariate (broșuri, afișe, publicații, postere etc.) care demonstrează multitudinea practicilor de organizare și de reflecție critică anti-autoritare.

Sperăm ca prin demersul nostru să trezim un interes mai larg legat de cunoașterea și cercetarea anarhismului în România. De altfel, materialele prezentate pot fi surse de inspirație pentru acțiuni și practici de auto-organizare ghidate după aceleași principii.

Colectivul Pagini Libere este conștient de impactul ecologic al cărților în format fizic, așa că îți reamintim:

Împarte

Cu cei dragi, din familie sau comunitate, cărțile tale.

Donează

Cărțile de care crezi că nu mai ai nevoie.

Nu arunca

O carte, oricât de deteriorată, nu se aruncă niciodată.

Repară

Fă-ți timp pentru a repara o carte și dă-i șansa ca ea să lumineze mintea altor oameni.

Nu cumpăra ce nu ai nevoie

Nu cumpăra cărți doar de decor.

Cumpără numai ceea ce te interesează cu adevărat.

Deja apărute:

45. *bell books* – Feminista politika
46. *bell books* – Megérteni a patriarchátust
47. *Carmen Gheorghe* – Fejünkbe húzzuk a szoknyáinkat a roma feminizmusért
48. *Carolina Vozian* – Könyv, kéglí, kéreg, kuckó, kvártély
49. *CrtimethInc.* – Az én mint Másik. Reflexiók az öngondoskodásról
50. *David Graeber* – Te anarchista vagy? A válasz meglephet!
51. *Georgiana Aldessa Lincan* – A fehér privilégium felhasználása a társadalmi igazságosságért folytatott harcban
52. *Giorgio Agamben* – Az ellenőrző államtól a destituáló hatalom praxisáig
53. Határokon átvélő feminista manifesztum
54. *Két Dűsznómia* – A személyes egyben politikai – javaslatok baloldali aktivista körökben alkalmazható jó gyakorlatokra
55. *Kimberlé Crenshaw* – Az interszekcionalitás sürgőssége
56. *Vincze Enikő* – Küzdelmek a társadalmi reprodukció terén világhírvány idején: Lakhatási igazságosság Romániában
57. *Murray Bookchin* – Libertárius municipalizmus
58. *Oana Dorobanțiu* – Szövetségesség és performativitás: mit jelent szövetségességnek lenni?
59. *The Ongoing Collective* – Anarchafeminista Manifesztum 1.0
60. *M.E.K.A.N.* – Ecstasy in the time of cholera
61. *Vlad Brătuleanu* – A Brief History of Anarchism in Romania
62. Essential Strike Manifesto for the 8th of March / A nélkülözhetetlen sztrájk március 8-i manifesztuma / Manifesztul grevei esențiale de 8 martie
63. *M.E.K.A.N.* – Ekstase in Zeiten der Cholera
64. *Veda Popovici* – La Police assassine ! Pratiques et principes pour une solidarité féministe contre la répression.

IV. Alte limbi

1. Nicolas Trifon: un parcours libertar internaționalist – interviuri
2. *Iuliu Neagu-Negulescu* – Arimania
3. *Mihail Bakunin* – Dumnezeu și Statul

CĂRȚI:

I. În română

1. Nicolas Trifon: un parcours libertar internaționalist – interviuri
2. *Iuliu Neagu-Negulescu* – Arimania
3. *Mihail Bakunin* – Dumnezeu și Statul

III. În engleză

60. *Adina Marincea* – This is NOT a love story! LoveKills, punk and the first 20 years of anarcho-feminism in Romania
61. *Cosmin Koszor-Codrea* – Science popularization and Romanian anarchism in the nineteenth century
62. *Cristian-Dan Grecu* – Csipike – the Communist Pipsqueak

Deja apărute:

BROȘURI

I. În română

1. *A. Răvășel* – Mircea Rosetti
2. *Adina Marincea* – Asta (nu) e o poveste de dragoste! LoveKills, punk și primii 20 de ani de anarha-feminism în România
3. *Adrian Tătăran* – Panait Mușoiu
4. Anarhie relațională, nu libertarianism! Mic ghid de re-imaginat relațiile noastre de zi cu zi
5. Anarhismul și vechea mișcare socialistă
6. *Andie Nordgren* – Anarhia relațională (introducere de *hopancarusel*)
7. Anuarul Anarhivei 2020
8. *bell books* – Să înțelegem patriarhatul
9. *Carolina Vozian* – Carte, cocon, cochilie, cameră, chirie
10. *CCRI/EZLN* – O declarație pentru viață și alte texte (2020-2021)
11. *Colin Ward* – Anarhismul ca teorie a organizării
12. *CrimethInc* – *Vot vs. Acțiune Directă*
13. *Cristian-Dan Grecu* – Csípike – piticul comunist
14. *David Graeber* – Ești un anarhist? Răspunsul te-ar putea surprinde!
15. *David Graeber* – Noii anarhiști
16. *David Graeber* – Speranța în comun
17. *Dennis Fox* – Anarhism și psihologie
18. *Necunoscut* – Slogane din mai 68
19. *Emma Goldman* – Căsătorie și iubire
20. *Emma Goldman* – Gelozia: cauze și posibile remedii
21. *Emma Goldman* – Nu există Comunism în URSS
22. *Errico Malatesta* – Anarhia
23. *Giorgio Agamben* – De la un stat al controlului către un praxis al puterii destituate
24. *Institutul pentru Studii Anarhiste* – Genul
25. *Ionuț-Valentin Cucu* – Kurzii, între naționalism identitar și federalism libertar
26. *Lucy Parsons* – Principiile anarhiei
27. *Martin Veitb* – Neobosit! Iuliu Neagu-Negulescu
28. *Mechel Stanger* – Amintirile unui anarhist din România
29. *M.E.K.A.N.* – Demoni Dansatori: cugetări provizorii asupra mișcării free party siciliene
30. *Mihail Bakunin* – Catchism revoluționar
31. *Murray Bookchin* – Municipicismul libertar
32. *Murray Bookchin* – Revolta marinarilor din Kronstadt
33. *Philip Richlin* – 10 reguli pentru o societate non-violentă
34. *Piotr Kropotkin* – Ordinea
35. *Robert Grabam* – Ideea generală a Revoluției la Proudhon
36. Sub același acoperiș: Antologia revendicărilor și analizelor pentru dreptate locativă - o perspectivă intersecțională în contextul pandemiei COVID-19
37. Suprarealism și anarhism
38. *Veda Popovici* – Poliția Ucide! Practici și principii pentru o solidaritate feministă anti-represiune
39. *Vlad Brătuleanu* – Anarhismul în România

II. În maghiară

40. A Combahee River Collective Nyilatkozata
41. *Adina Marincea* – Ez (nem) egy szerelmi történet! LoveKills, punk és az anarchafeminizmus első húsz éve Romániában
42. *Angela Davis* – Reformáljuk meg vagy számoljuk fel a börtönököt?
43. *Audre Lorde* – A düh használatáról: a rasszizmusra válaszó nő
44. *Audre Lorde* – Életkor, rassz, osztály és nem: Nők újrdefiniálják a különbséget

Autorul s-a stabilit de multă vreme în Suedia. Întâi și-a scris memoriile în idiș pentru un ziar anarhist publicat la New York, care exista încă din 1890. Traducerea în limba engleză a fost făcută mai apoi tot de Stanger. În memoriile lui Mechel Stanger apar, zugrăvite în culori vii, mai multe personaje celebre: Rudolf Rocker, important teoretician anarhist; Erich Mühsam, poet și anarhist german care a fost ucis într-un lagăr de concentrare nazist; Emma Goldman, care a apărut ultima dată în bestsellerul Ragtime¹; Voline, a cărui carte despre „revoluția necunoscută”² din Rusia este retipărită în întreaga lume; Nestor Mahno, legendarul anarhist, și mulți alții. (Frihetlig Socialistisk Tidskrift)

Am venit pe lume la 2 noiembrie 1909, în Vișnița (Wijnitz), un orașel din Bucovina, pe atunci parte a Imperiului Austro-Ungar. Abia în 1918 această zonă a devenit parte a României.

M-am născut într-o lume agitată și tulbure. Familia mea era săracă, cu mulți copii: copiii familiei și copiii pe care-i învăța tatăl meu. Tatăl meu era învățător – strict, pios și foarte aspru. Primele mele amintiri sunt legate de palme și lovituri: cele pe care le primeam eu și cele pe care tatăl meu le dădea elevilor săi.

Când aveam treisprezece ani, în noiembrie 1922, am fugit de acasă. M-am dus la Cernăuți (Cernowitz), un oraș unde nu cunoșteam pe nimeni. După câteva ore de rătăcire pe străzi, obosit, înfrigurat și flămând, am intrat într-o

1. E.L. Doctorow, *Ragtime*, Random House, New York, 1975. Romanul a fost ecranizat în 1981 în regia lui Miloš Forman.

2. A se vedea Voline, *La Révolution inconnue (1917-1921)*, Les amis de Voline, Paris, 1947. Volumul prezintă perspectiva anarhistă asupra Revoluției din 1917 și a evenimentelor care i-au urmat, Voline făcând parte din Armata revoluționară a lui Nestor Mahno (sau „Mahnovșcina”).

brutărie pentru a mă încălzi. Acolo mi s-a permis să rămân. Așa am devenit brutar și asta a rămas meseria mea.

În brutărie lucram de la patru după-amiaza până la șase dimineața. Apoi ieșeam în oraș cu două coșuri grele de pâine pe care le împărțeam clienților. La ora unsprezece mă puteam prăbuși pe o grămadă de saci de făină goi, plini de paraziți (acela era patul meu) și adormeam imediat, până când eram trezit din nou pentru muncă. Zilele mele de odihnă erau sămbăta și sârbătorile. Plata era hrana și „adăpostul” din brutărie. Aveam destulă mâncare, însă cu dormitul era mai rău. Furam orice clipă de somn ori de câte ori se ivea ocazia. Hainele mele erau niște zdrențe vechi. În brutărie lucram întotdeauna aproape gol, doar cu un sac în față și unul în spate, legați în jurul taliei.

Am lucrat așa timp de șapte ani (pare incredibil astăzi), până când am fost chemat să fac serviciul militar. În cei șapte ani am fugit de mai multe ori de la brutărie, dar m-am întors mereu. Foamea sau frigul, uneori amândouă, mă împingeau înapoi. Angajatorul meu m-a primit întotdeauna de bunăvoie, cu o jumătate de zâmbet. Nu mă accepta înapoi din milă, ci pentru că aprecia munca acestui „cal” tânăr care, în ciuda faptului că se zbătea din când în când, se întorcea mereu la hamuri și la munca grea.

După cel de-al Doilea Război Mondial, sovieticii au cucerit Cernăuțiul și orașul meu natal, Vișnița, precum și nordul Bucovinei. Această zonă nu a aparținut niciodată în istorie Rusiei.

În timpul șederii mele la Cernăuți, am intrat în contact pentru prima dată în viața mea cu anarhiștii evrei. Am devenit aproape imediat interesat de „ideea” anti-autoritară. Confruntările frecvente cu tatăl meu mă pregătiseră psihologic, mă făcuseră sensibil la ideea „anti-guvernamentală”. Experiențele de la brutărie, unde am fost muncit și exploatat până la extenuare, m-au făcut sensibil la anarho-sindicalism.

Îmi amintesc în mod deosebit de o întâlnire neașteptată cu colegul meu de școală Schmerl Ringel (care acum locuiește la Paris). Mergem pe stradă, ca de obicei, cu cele două coșuri de pâine. Mi-a spus că are ceva bun de citit, ceea ce

Minnen av en rumänsk anarkist

Mechel Stanger

Författaren är bosatt i Sverige sedan lång tid tillbaka. Men sina minnen skrev han först på jiddisch för en anarkistisk tidning som trycks på jiddisch och utkommer i New York och har funnits sen 1890. Översättningen till svenska har gjorts av Stanger själv. — Många kända personer uppträder livs levande i Mechel Stangers minnen: Rudolf Rocker, en ledande anarkistisk teoretiker, Erich Mühsam, en tysk diktare och anarkist som mördades i ett nazistiskt koncentrationsläger, Emma Goldman, som senast förekom i bestsellern "Ragtime", ryssen Voline, vars bok om "den okända revolutionen" i Ryssland trycks om över hela världen, Nestor Makhno, den legendariske bondeledaren och många andra.

Jag är född den 2 nov. 1909 i Wijnitz, en liten stad i Bukovina, som då tillhörde Österrike-ungerska imperiet. Först 1918 blev detta område en del av Rumänien. Jag föddes i en trång, orolig värld. Mitt hem var fattigt. Där fanns många barn, barnen som tillhörde familjen och de barn far undervisade. Min far var lärare, sträng, from och mycket argsint. Mina första minnen är örfilar och slag, de som jag själv fick och de pappa utdelade till sina elever.

När jag var tretton år (nov. 1922) rymde jag från detta hem. Jag begav mig till Cernowitz, en stad där jag inte kände en enda människa. Efter några timmars vandring på gatorna gick jag trött, frusen och hungrig in i ett bageri för att få värma mig. Där fick jag stanna. På det viset blev jag bagare och det har förblivit mitt yrke.

I bageriet arbetade jag från klockan fyra på eftermiddagen till klockan sex på morgonen. Därefter gick jag ut på stan och lastad med två tunga brödkorvar för att dela ut brödet till kunderna. Vid elvatiden kunde jag sjunka ihop på en hög tomma mjölsäckar fulla med

ohyra (det var min säng) och somnade med en gång, tills man på nytt väckte mig för arbete. Mina vilodagar var lördagar och helgdagar. Lönen var mat och "husrum" i bageriet. Mat fick jag tillräckligt. Värre var det med sömn. Jag stal mig till sömn, så fort tillfälle gavs. Mina kläder var gamla trasor. I bageriet arbetade jag alltid nästan naken, endast med en säck fram och en säck bak fastknutna kring midjan.

På det viset arbetade jag i hela sju år (det förefaller i dag otroligt) tills jag blev inkallad till militärtjänst. — Under de sju åren rymde jag flera gånger från bageriet. Men jag kom alltid tillbaka. Hunger eller köld, ibland båda delarna drev mig tillbaka. Min arbetsgivare tog alltid beredvilligt emot mig, med ett halvt hänleende. Han tog emot mig inte av medlidande utan därför att han uppskattade arbetet av denna unga "häst" som trots att den spjånade emot då och då ändock alltid kom tillbaka till selen och det tunga arbetet.

Efter andra världskriget har Sovjet lagt beslag på Cernowitz och min födelsestad Wijnitz, liksom hela norra Buko-

acum patruzeci de ani, dar și înfrângerea și dezamăgirea ei. Însă acum, odată cu renașterea gândirii libertare în Spania, simt că lumina Revoluției spaniole nu s-a stins cu totul încă.

Mechel Stanger

Textul a apărut inițial în *Fribetlig Socialistisk Tidskrift*, la 28 martie 1978, și poate fi consultat în original, în limba suedeză, aici: <https://soversiva.wordpress.com/2014/04/20/minnen-av-en-rumansk-anarkist/> sau pe pagina Anarhiva: <https://anarhiva.com/items/show/326>

m-a făcut curios. Mi-a dat broșura lui Errico Malatesta, „Printre țărani”³. Acesta a fost fericitul meu început anarhist. Cuvintele acestui anarhist italian răsunau atât de puternic și convingător, încât au pătruns adânc în inima tânărului brutar de atunci.

Alături de Schmerl se afla un alt tovarăș, Benno Donnenfeld. S-a uitat la hainele mele zdrențuite și la coșurile cu pâine care mă împovărau și mi-a zis: „A venit vremea să te faci și tu om”. După ce am citit broșura lui Malatesta, am devenit nu doar „un om”, ci o persoană complet diferită.

Benno venea adesea la mine în brutărie. El mi-a adus în secret ultimul număr al ziarului *Freie Arbeiter Stimme* (*Vocea Muncitorilor Liberi*)⁴. Până la mine trecuse deja prin mai multe mâini și era atât de zdrențuit, încât abia dacă mai putea fi citit. Dar apetitul meu intelectual era foarte sănătos, iar articolele citite în ziar îl hrăneau. Nu mi-am putut imagina atunci că, o jumătate de veac mai târziu, în calitate de fost brutar, îmi voi scrie memoriile în Suedia pentru această revistă⁵.

Cu timpul, Benno m-a introdus în cercurile anarhiste evreiești, pe atunci secrete și ilegale. La început mi-a fost greu să urmăresc discuțiile. În cele din

3. Errico Malatesta (1853-1932), militant socialist italian, importantă figură a anarhismului clasic, susținător fervent al „propagandei prin fapte” și al insurecției ca tactică revoluționară. Broșura „Printre țărani” a fost tradusă prima dată în limba română în 1891. O a doua traducere a apărut în 1910, în colecția de broșuri îngrijită de Panait Mușoiu, editor al *Revistei Ideei*. Probabil că varianta la care a avut acces Mechel Stanger nu era cea în limba română, ci una dintre transpunerile în germană ale textului.

4. *Freie Arbeiter Stimme* a fost o publicație idiș anarhistă, care a apărut la New York între 1890 și 1977.

5. Textul de față a apărut inițial în *Fribetlig Socialistisk Tidskrift*, o publicație socialistă din Suedia.

urmă însă, ele mi-au deschis o lume cu totul nouă. Liderul intelectual al acestor grupuri din Cernăuți a fost un bărbat pe nume Schnab. Mulți ani mai târziu am citit că acest Schnab a ținut o conferință la Tel Aviv sau Haifa cu tema „De ce nu a fost realizat anarhismul?”.

În 1930, la vârsta de 21 de ani, când am fost chemat în armată, eram deja anarhist convins. M-am simțit groaznic. Refuzul serviciului militar ar fi însemnat închisoarea. Ca anarhist, nu-mi doream defel să fiu îngropat de viu într-o temniță din România. Până la urmă m-am înrolat. Dar, după câteva luni, am conceput un plan de evadare nebunesc prin îndrăzneala lui.

Dezertarea din armata română

Mi s-a dat o permisie de câteva zile pentru a merge la Cernăuți. Acolo, după ce am vorbit cu tovarășii mei din grupul anarhist, am decis să nu mă mai întorc la viața de cazarmă. Viața militară în sine nu era atât de dificilă pentru mine. Eram obișnuit să muncesc ca un cal și să dorm pe saci. Pentru prima dată de când scăpasem de tatăl (și învățătorul) meu cel sever, armata română mi-a oferit trei mese pe zi, un rând complet de haine și un pat curat. Nu am suferit nici din pricina antisemitismului, deși la acea vreme existau pogromuri în România, instigate de Cuza⁶ și de cuziștii săi, Cuza fiind liderul mișcării antisemite. Dar în niciun caz nu aș putea scuza inutilitatea și brutalitatea serviciului militar. De pildă, trebuia să ne spălăm bocancii de trei ori pe zi, chiar dacă străluceau ca niște oglinzi. Pentru cea mai mică abatere de la disciplina cazarmă eram loviți în cap cu țeava puștii. Eram loviți cu palmele și cu pumnii de soldați; de cele mai multe ori nici măcar nu știam de ce. Subofițerii noștri susțineau, cu o „sclipire” sadică în ochi, că bătaia era necesară pentru disciplina militară.

Atunci când am decis să scap de serviciul militar am fost, desigur, conștient de faptul că acest lucru însemna că va trebui să părăsesc țara. Singura țară în

6. A.C. Cuza (1857-1947), om politic de extremă dreapta, promotor al antisemitismului și xenofobiei, precursor al mișcării legionare. În 1935 a înființat alături de poetul Octavian Goga Partidul Național Creștin, formațiune care avea drept simbol svastica.

cooperativă și am câștigat destul de bine. Apoi, după atâția ani ca brutar, m-am îmbolnăvit cu splina și a trebuit să mă las de lucrul în brutărie. În ultimii ani am muncit în diverse profesii, iar în urmă cu doi ani și jumătate m-am pensionat. În Suedia situația este relativ bună, se poate trăi simplu și confortabil.

Acum, gândindu-mă în urmă, cred că contactul cu anarhismul la o vârstă fragedă mi-a schimbat întreaga viață și i-a dat un sens. Am fugit din armata română pentru că anarhismul m-a învățat că nu trebuie să înveți să ucizi oameni. Prima mare influență literară a venit de la David Edelstadt³⁸, ale cărui cântece și scrieri le-am devorat cu pasiune încă de când eram la Cernăuți. Mai târziu am intrat în contact cu scrierile lui Rudolf Rocker, care au avut o mare influență asupra mea, la fel ca și personalitatea sa magnetică. Este o mare onoare și o mare bucurie pentru mine că, atunci când a apărut în idiș *Naționalism și cultură*, Rocker mi-a trimis un exemplar din America, cu următoarea dedicație: „Pentru dragul meu prieten și tovarăș Mechel Stanger, un dar din inimă și o amintire a anilor trecuți.”

Diego Abad de Santillán

Dintre tovarășii pe care i-am întâlnit în timpul călătoriilor mele, unii au venit uneori să mă viziteze la Stockholm, având astfel plăcerea de a-i revedea. Printre ei se numără Arthur Lehning, Albert de Jong, Augustin Souchy, Diego Abad de Santillán și alții care au făcut parte din viața mea în anii de rătăcire și care mi-au rămas tovarășii și prieteni în acea perioadă frământată. În ultima vreme mi-am reamintit și am re trăit cu mare bucurie Revoluția spaniolă de

38. David Edelstadt (1866-1892), anarhist și poet idiș. După pogromul din 1881 din Kiev a emigrat cu părinții săi în SUA. Din 1890 a fost editor al revistei *Freie Arbeiter Stimme* (vezi *supra*, nota 4). În poemele sale descria viața grea a muncitorilor. Acestea s-au bucurat de un larg ecou, mai ales în comunitățile evreiești în care existau grupuri active în mișcarea muncitorească sau anarhistă. A murit la 26 de ani de tuberculoză.

Franco fără arme adevărate, în timp ce erau trădați de cei pe care îi considerau frații lor: comuniștii spanioli.

Printre corespondenții străini din Barcelona, l-am întâlnit pe jurnalistul evreu Sch. L. Schneiderman, care în prezent este colaborator al revistei *Vorwärts (Înainte)*. În acea perioadă lucra pentru ziarele din Varșovia. Am întâlnit, de asemenea, o mulțime de anarhiști străini care erau foarte îngrijorați de faptul că tovarășii spanioli cooperau cu guvernul. Au făcut acest lucru având încredere deplină în adversarii lor ideologici, dar aceștia din urmă au fost prea partizani și au ținut mai mult la partidul lor, în loc să se concentreze pe lupta împotriva lui Franco.

Am petrecut paisprezece săptămâni în Spania, în plină revoluție libertară și, din păcate, în plin război civil. După un timp mi-am dat seama că munca la aparatul telemetric de la Montjuich putea foarte bine să fie făcută de alți tovarăși vorbitori de germană. Am decis să mă întorc la Stockholm. Călătoria a implicat unele dificultăți, pe care, totuși, un esperantist american m-a ajutat să le depășesc. În drum spre casă m-am oprit la Paris. Voline, Jani Dubinski și soții Erlichman nu au fost surprinși că plecam din Spania, pentru că își dăduseră seama deja că sfârșitul tragic al Revoluției spaniole era aproape. Din prima clipă, revoluția spaniolă a libertății a fost trădată de întreaga lume, de dușmanii fățiși, dar și de cei ascunși.

Înapoi la Stockholm

În Stockholm, am obținut un permis de muncă ca brutar. Când a izbucnit cel de-al Doilea Război Mondial, eu și Selma ne-am ars în mod solemn pașapoartele olandeze false. Era un act simbolic, marcând sfârșitul anilor mei de rătăcire și ideea de a-mi întemeia un cămin permanent în Suedia. În 1943 s-a născut fiica noastră, care este acum mama a doi copii.

De-a lungul anilor, lucrurile au fost uneori mai rele, alteori mai bune, dar cel puțin am încetat să mai rătăcesc. Până în 1962 am lucrat la o brutărie

care credeam la acel moment, în primăvara anului 1931, că am șanse să rămân, fără să risc să fiu trimis înapoi în România ca dezertor, a fost Germania. În plus, grupul nostru anarhist din Cernăuți avea legături cu tovarășii germani din Berlin. Pe lângă *Freie Arbeiter Stimme* primeam și reviste anarhiste germane și literatură de propagandă.

Am primit adresa unui tovarăș german, Fritz Kater, care locuia pe Warschauerstrasse 34. Îmi amintesc și acum cum tovarășii mei români m-au pus s-o repet, ca să n-o uit. Deși mișcarea anarhistă nu era ilegală în Germania la acea vreme, nu trebuia să am nicio adresă asupra mea. M-am îmbrăcat în haine militare, două perechi de cămăși, pantaloni, jachetă, șosete și mănuși. Planul meu era să călătoresc cu trenul care mergea de la București la Berlin. Dar nu ca un pasager obișnuit. Urma să mă întind sub vagon. Îmbrăcămintea dublă trebuia să mă protejeze de fierul tare și să mă ajute să mă țin mai bine cu mâinile și picioarele. Cu ultimii lei mi-am cumpărat un bilet spre București și mi-am luat rămas bun de la tovarășii mei, care mi-au urat drum bun.

Joi, 7 aprilie, am ajuns la gara din București. Deși soarele strălucea, îmi era frig. Tremuram pe dinăuntru și în minte îmi răsuna întrebarea: „Mechel, ești sigur că nu ți-ai pierdut capul?”. Dar, înainte de a mă putea gândi la un răspuns la această întrebare, trenul spre Berlin a ajuns la peron și a început să se umple de pasageri. Se apropia ora plecării. Mi-am rupt o bucată de pâine din cele două pâini pe care le luasem cu mine în călătorie. Mâncând pâinea, m-am amestecat cu pasagerii și, într-un moment în care nu eram observat, m-am strecurat sub unul dintre vagoane. M-am întins și am încercat să mă fac cât mai confortabil. Acum că eram întins acolo, mă simțeam mai liniștit. Era ca și

cum mi s-ar fi ridicat o piatră de pe inimă. Nu știu de ce, dar mă simțeam mai liber și mai în siguranță. Frica mea de dinainte dispăruse. Nu mă putea vedea nimeni unde eram ascuns. Din ascunzătoarea mea am văzut trecând sute de picioare, mici, mari, masculine, feminine, chiar și picioare de ofițeri, însă nu mi-au inspirat nicio teamă.

Tocmai când mă gândeam că nu e atât de periculos și că, cel puțin, poate fi și asta o modalitate ieftină de a călători, am auzit semnalul de plecare și trenul a început să se miște. Timp de douăzeci și șase de ore am stat sub vagon! Am ținut ochii închiși aproape tot timpul. Cel mai bine era să stau întins cu fața în jos, dar cum trenul se deplasa cu o viteză uriașă, curentul de aer arunca în sus pietricele și praf. Cele două perechi de pantaloni mi s-au rupt curând, expunându-mi pielea, în timp ce genunchii îmi erau în mod repetat zgâriați de vibrații. Întregul meu corp tremura până la greață. La fiecare schimbare de viteză, lanțurile de fier erau coborâte, lovindu-mă la intervale regulate. Numai un Dante sau un Jack London ar putea descrie durerea mea, emoția, zgomotul asurzitor din urechi, foamea pe care am îndurat-o și setea care mă ardea. Eram epuizat și mort de oboseală și simțeam o anxietate intensă de fiecare dată când trebuia să-mi fac nevoile. De mai multe ori am crezut că-mi voi da drumul cu mâinile și picioarele, ca să trecă peste mine trenul și să opresc suferința. Dar apoi mă cuprindea teama de a fi descoperit. În unele gări, muncitorii feroviari se plimbau cu lumini pentru a verifica dacă totul este în regulă sub vagoane. Când vedeam o lumină înghețam de spaimă să nu fiu descoperit înainte de a ajunge la Berlin. Mă întorceam cu spatele la lumina lămpii și îmi strângeam hainele pe mine. Am reușit să scap de fiecare dată. Doar o singură dată strălucirea lămpii a zăbovit pe mine mai mult decât în mod normal. Am fost sigur atunci că în curând voi simți o împunsătură de la bara de fier pe care o avea cel care lovea osiile și roțile. Dar omul a continuat mai departe ceea ce făcea. Cred că mă zărise. Era totuși un om cu suflet bun, care nu voia să dea de gol un pasager clandestin. Apoi, la sfârșitul călătoriei, când m-am privit în oglindă și am văzut cât de neagră de ulei și de grăsime

Cenetistas din timpul Războiului civil din Spania.

a vrut să-i învețe și pe copii să trăiască liberi, în pace și împreună. Nu aveam nicio dorință de-a lucra în aceeași fortăreață, chiar dacă acum prizonierii erau fasciști. Tovarășul meu spaniol m-a liniștit. Nu trebuia să fiu în fortăreață. Urma să opereze un utilaj amplasat pe culmea pe care se afla închisoarea. Acolo fusese pus un aparat telemetric. Cu ajutorul acestuia era posibilă observarea de la distanță a navelor care se apropiau: puteau fi identificate, se putea măsura distanța față de port și calcula viteza de deplasare. Aparatul era fabricat în Germania, iar instrucțiunile erau, prin urmare, în limba germană. Am învățat repede cum să folosesc dispozitivul și m-am deprins destul de repede cum să recunosc navele proprii sau pe cele inamice și cum să raporteze acest lucru. După ce i-am instruit pe alți doi tovarăși cum să citească instrumentul, am început să împart cu ei timpul de gardă.

Timpul liber l-am petrecut, bineînțeles, în Barcelona. Orașul era atunci în întregime anarhist. Totul era sub controlul CNT și FAI. Peste tot fluturau drapelul anarho-sindicaliste negre și roșii. Aerul însuși emana libertate și entuziasm. Era „El Comunismo Libertario”, cum numeau atunci spaniolii anarhismul.

CNT avea 2.000.000 de membri în toată Spania. Mie mi se părea că toți erau în Barcelona. Mă întrebam dacă poate fi într-adevăr posibil ca toți acești oameni să fie adepți ai ideilor anarhiste. Comparând primii mei ani de trezire anarhistă într-un cerc restrâns din micul oraș Cernăuți, Barcelona libertară mi-a lăsat o impresie profundă. Cuprins de entuziasm, nu am trimis corespondențe doar la *Muncitorul*, ci și la revista *Brand*. Am scris sub pseudonimul Aksorajdanto, care este o traducere a glumei poliției berlineze, Achsenreiter, sau „călărețul de osii”, făcând astfel aluzie la călătoria mea ca pasager sub vagonul de tren. În rapoartele entuziaste pe care le trimiteam acum la Stockholm, nu puteam prevedea trădarea ticăloasă a comuniștilor spanioli. Aceștia se supuneau cu servilism poruncilor Moscovei celei ipocrite. În același timp, anarhiștii spanioli cântau „Antes que esclavo prefiero morir” („Prefer să mor decât să fiu rob”). Și au și murit cu zecile de mii, luptând împotriva lui

mi-era fața, m-am gândit că poate inspectorul nu mă văzuse cu această „mască protectoare” întinsă pe chip.

Vineri dimineața, pe 8 aprilie 1931, după o zi care durase parcă o eternitate, m-am târât de sub vagon, epuizat. Mă simțeam pe jumătate mort. Cu ochii întredeschiși am putut citi „Schlesischer Bahnhof”. Am știut că eram ajuns la Berlin! Clătînându-mă, aproape beat, m-am târât până într-un colț, în spatele unei cutii mari, și am încercat să adorm. Dar curând am simțit o lovitură de bocanc. Când m-am ridicat, am văzut un om de la curățenie cu o mătură în mână, care se uita speriat la mine. A fugit să cheme poliția și s-a întors repede cu un agent. Fără niciun cuvânt, m-au dus în clădirea gării.

Oricât de zdrențuite, murdare și însângerate erau hainele mele, a devenit repede destul de clar că purtam o uniformă românească și că eram soldat. Le-am spus polițiștilor că am dezertat din armata română și că am stat douăzeci și șase de ore sub un vagon de tren. Ei au clătinat din cap, dar mi-au spălat rănilor și mi le-au dat cu iod. Ardea ca focul. Mi-au dat o cafea și un sandwich și m-au dus la cea mai apropiată secție de poliție. Acesta a fost sfârșitul evadării mele nebunești și îndrăznețe din armata română, pe osia roților unui vagon de tren de la București la Berlin.

Sosirea mea la Berlin face senzație

La secția de poliție am fost interogată și s-au întocmit procese verbale. Mai mult decât orice, cei de la secție s-au oprit asupra călătoriei și au fost uimiți că am îndurat un astfel de drum timp de douăzeci și șase de ore. Apoi am fost dus la închisoare.

În aceeași după-amiază, după câteva ore de somn, m-am prezentat în fața unui judecător. Acuzația oficială era că trecusem frontiera germană fără pașaport sau viză. Pedepsa pentru acest lucru era de 5-14 zile de închisoare sau expulzarea din țară. Toate acestea m-au preocupat foarte puțin. Cel mai important lucru era să nu fiu trimis înapoi în România. Acolo aș fi fost adus

în fața unui tribunal militar și condamnat pentru dezertare. Judecătorul din Berlin mi-a dat cea mai scurtă sentință: cinci zile de închisoare. A justificat sentința ușoară spunând că a ținut cont de faptul că mi-am riscat viața pentru a veni la Berlin. Interesant este că procurorul a recomandat judecătorului achitarea mea completă, considerând că această călătorie periculoasă era în sine o pedeapsă suficientă.

A doua zi dimineată, temnicerul a venit și mi-a înmânat o jumătate de duzină de ziare berlineze, pe prima pagină fiind publicate titluri senzaționale despre sosirea mea la Berlin. Imediat am devenit un erou în ochii colegilor mei de detenție și ai gardienilor. Unele ziare au înțeles toată povestea pe dos, iar altele au exagerat-o foarte mult. Un singur jurnalist a venit să vorbească cu mine în închisoare. Articolul său era cel mai corect din toate punctele de vedere și era scris cu simpatie. Printre ziarele din Berlin care au relatat povestea s-a numărat și *Der Angriff (Atacul)*, editat de Joseph Goebbels. Deloc neașteptat, titlul articolului din acest ziar era: „Un nou oaspete la Berlin”. Ceea ce m-a speriat cel mai mult a fost comentariul, apărut în mai multe ziare, că voi fi trimis înapoi în România și predat armatei. S-a dovedit, totuși, că spaima mea că întregul drum ar fi fost în zadar nu era justificată.

A doua zi au venit să mă vadă niște compatrioți care locuiau atunci la Berlin. Citiseră despre dezertarea mea în ziar. Printre ei se afla Mechel Roll din Vișnița și unul pe nume Rappaport. Mai era și un bărbat pe nume Abusch, a cărui soție era din Vișnița. Cu toții mi-au adus haine, țigări și ciocolată. Vizita lor a însemnat foarte mult pentru mine, dar cel mai important lucru era că aveam unde să mă duc după ce-mi ispășeam pedeapsa cu închisoarea.

În ziua în care mi s-a permis să părăsesc închisoarea, Mechel Roll mă aștepta la ieșire. M-a dus la el acasă. Acolo i-am întâlnit pe trei dintre elevii tatălui meu din Vișnița: Bopze Piștiner, Ansel Bartel și Schulim Schulwolf. M-au îmbrățișat. Toți citiseră în ziare despre teribila mea călătorie și veniseră să se bucure alături de „erou” și să fie mândri de el.

Început să apară buletinul CNT în esperanto, am încetat să mai publicăm propriul nostru ziar, distribuind doar buletinul spaniol. Acest lucru m-a adus în contact cu acest tovarăș.

M-a dus direct la sediul CNT, care vibra de activitate. Sediul se afla în casa unor foști patroni, iar în vârf flutura steagul negru și roșu. Acolo i-am reîntâlnit pe Augustin Souchy și Helmut Rüdiger. Amândoi s-au bucurat să mă vadă, dar în același timp au spus că sunt destui oameni care vor să lupte împotriva lui Franco, însă nu sunt arme, iar muniția e puțină.

De unde puteau însă să fie procurate? Așa-zisele țări libere occidentale, conduse de America, au rămas ipocrit de „neutre”, iar în Răsărit, aflat sub călcâiul de fier al „tătucului tuturor”, „patria socialistă” se gândea mai degrabă la propriile sale politici trădătoare decât la salvarea poporului spaniol de Franco, Mussolini și Hitler. În acest fel, întreaga lume i-a ajutat pe naziști să-și desfășoare repetiția generală criminală pentru cel de-al Doilea Război Mondial. Esperantiștii spanioli mi s-au plâns și ei de lipsa armelor, dar m-au asigurat că vor găsi o slujbă bună pentru mine. Revoluția putea fi apărută și fără pușcă în mână. Așa a și fost și pentru mine.

După ce a aflat că știam germana, un tovarăș din FAI (Federación Anarquista Ibérica) mi-a sugerat o slujbă la fortăreața Montjuich. Când am auzit acest nume, m-am speriat. Știam foarte bine că acolo îi curmase viața guvernul spaniol lui Francisco Ferrer³⁷, care a trăit cu noblețe și curat, și care

37. Francisco Ferrer y Guardia (1856-1909), pedagog libertar spaniol, susținea învățământul rațional și critic, orientat spre dezvoltarea liberă a facultăților elevilor, o educație din care pedepsele, supunerea oarbă și îndoctrinarea religioasă nu mai făceau parte. În plus, lucru la fel de scandalos pentru Spania de atunci, propunea mixitatea claselor: fetele și băieții învățau împreună. A înființat la Barcelona „școala modernă”. Familiile plăteau în funcție de veniturile pe care le aveau (sau chiar deloc), ceea ce le permitea și celor mai săraci să-și trimită copiii la școală. Munca sa, inspirată de ideea „educației integrale” susținută de un alt pedagog anarhist, Paul Robin, a avut un larg ecou în epocă și rămâne până azi un reper în domeniul pedagogiei. Intrat în vizorul Bisericii Catolice și al guvernului, este arestat în 1909, judecat și executat sub acuzația de a-i fi incitat la greve și răzvrătire pe muncitorii din Barcelona, care protestau față de războiul din Maroc, o intervenție militară dezastruoasă pentru Spania. Moartea sa a declanșat un val imens de indignare și proteste în întreaga lume. Publicistul anarhist Panait Mușoiu i-a dedicat în 1909 un număr din *Revista Ideei*.

În vâltoarea Revoluției spaniole

La sfârșitul anului 1936 am părăsit Stockholm și am călătorit prin Franța până la Barcelona, în calitate de corespondent al ziarului *Arbetaren*, care la acea vreme apărea zilnic. De îndată ce am trecut granița în Spania, am simțit că am intrat într-o lume nouă, incredibilă. Toți spaniolii, bărbați, femei, tineri și bătrâni, toți cei pe care i-am întâlnit pe drumul spre Barcelona erau anarho-sindicaliști. În vagoanele de tren și în gări auzeam mereu exclamația mândră: *Nosotros somos de la Confederación!* („Noi suntem din Confederație!”); ceea ce însemna că erau membri ai Confederación Nacional del Trabajo, CNT. Ne-au primit cu brațele deschise și ne-au salutat cu căldură frățească, ca pe niște *compañeros* („tovarăși”). Această imagine a anarhismului ca mișcare de masă a fost pentru mine o impresie copleșitoare. Pe jumătate îmbătat de această atmosferă și foarte obosit după o lungă călătorie, am ajuns în Barcelona noaptea târziu. Eram mai mulți voluntari care veniseră să lupte împotriva lui Franco și să încerce să construiască o lume nouă. În prima noapte am stat într-o cazarmă din Barcelona. Abia adormisem când am fost treziți de alarmele de raid aerian. Pe cerul înstelat se detașau avioanele germane, aruncând bombele care împrăștiau moarte și distrugere în Barcelona. Cei mai mulți dintre noi am rămas în paturile noastre.

A doua zi, un tovarăș de la CNT, un esperantist cu care corespondasem pe când eram la Stockholm, a venit să mă ia. La Stockholm, de îndată ce a

După câteva zile de odihnă și de socializare cu compatrioții mei, am intrat în contact cu Fritz Kater, un scriitor anarho-sindicalist și redactor la *Der Syndikalist* (*Sindicalistul*), organul uniunii anarho-sindicaliste germane. Sindicatul era afiliat la FAUD (Freie Arbeiter Union Deutschlands)⁷. Fritz Kater – care era socrul lui Diego Abad de Santillán⁸, celebrul anarhist spaniol și traducătorul lui Rudolf Rocker⁹ în spaniolă – m-a trimis la Augustin Souchy¹⁰.

Souchy m-a primit cu foarte multă căldură. A doua zi mi-a făcut cunoștință cu I.N. Steinberg¹¹. Auzisem de acest om încă de când eram la Cernăuți și îi citisem lucrările. Întotdeauna m-am întrebat cum de un evreu religios poate fi și revoluționar. Pentru că nu mi-l puteam imagina pe tatăl meu, profesorul ortodox, foarte rigorist și strict, ca anarhist.

I.N. Steinberg m-a invitat la el acasă. Am avut astfel ocazia să-mi exprim mirarea. Mi-a răspuns în felul următor: „Un anarhist evreu este ceva mai

7. Pentru mai multe informații despre mișcarea anarho-sindicalistă din Germania, a se vedea Helge Döhring, „Sindicalism și anarho-sindicalism în Germania: o introducere”, trad. M. Rusu, Institut für Syndikalismusforschung, 2012 (text disponibil on-line: <http://www.anarhiva.com/items/show/200>).

8. Diego Abad de Santillán (1897-1983), militant, economist și publicist anarho-sindicalist spaniol. După mai mulți ani petrecuți în Argentina și America de Sud, în 1934 devine secretar al FAI (Federación Anarquista Ibérica) și editor al revistelor *Solidaridad Obrera* și *Tierra y Libertad*, două din cele mai importante publicații anarhiste ale perioadei. La încheierea Războiului civil din Spania revine în Argentina.

9. Rudolf Rocker (1873-1958), unul dintre cei mai importanți militanți și teoreticieni anarho-sindicaliști. A redactat programul FAUD și a fost redactor al *Der Syndikalist*. Odată cu ascensiunea naziștilor la putere, a trebuit să plece din Germania, stabilindu-se în Statele Unite. Printre lucrările sale cele mai cunoscute se numără *Nationalism and Culture* (New York, 1937) și *Anarcho-Syndicalism: Theory and Practice* (Londra, 1938).

10. Augustin Souchy (1898-1984), figură marcantă a mișcării anarho-sindicaliste, colaborator al revistei *Der Syndikalist*, s-a mutat în Franța în 1933, iar mai apoi în Spania. În timpul Războiului civil a fost membru al CNT, sindicatul anarhist spaniol. Odată cu victoria lui Franco, a revenit în Franța, plecând ulterior spre America latină, unde s-a implicat în mișcările anarhiste din Mexic și Cuba.

11. Isaac Nachman Steinberg (1888-1957), socialist revoluționar, publicist și avocat, a fost comisarul însărcinat cu justiția în guvernul lui Lenin până în martie 1918, când a demisionat. Datorită criticilor la adresa autorităților bolșevice, a trebuit să părăsească Rusia, mutându-se în 1923 în Germania. La scurt timp i-a fost ridicată cetățenia sovietică. În 1933 a părăsit Germania nazistă, stabilindu-se în Australia. A fost membru al Mișcării Teritorialiste a Evreilor, care susținea găsirea unor alternative la Israel pentru întemeierea de așezări și comunități evreiești.

mult decât un simplu anarhist, pentru că spiritul evreiesc lucrează în el chiar și atunci când este anarhist”. În casa lui l-am întâlnit și pe fratele său, Aaron. Subiectul principal a fost călătoria mea din România. În timpul conversației am fost singurul care a fumat. I-am invitat și pe ei, dar m-au refuzat. Abia mai târziu, în cursul serii, i-am văzut pe cei doi frați fumând. Apoi mi-am dat seama că era sâmbătă și că au așteptat până seara, când era permis fumatul. Mi-am cerut scuze pentru insolența mea, dar îmi amintesc până în ziua de azi cât de impresionat am fost de toleranța lor. În schimb, m-am gândit la tatăl meu, care sigur m-ar fi bătut pentru un astfel de „păcat”.

Câteva zile mai târziu am mers la redacția *Der Syndikalist*. Acolo i-am întâlnit pe tovarășii germani Helmut Rüdiger¹², Max Bittner¹³ și Reinhold Busch¹⁴. Toți trei m-au lăudat pentru îndrăzneala și reușita dezertării mele din armata română.

Cea mai calduroasă primire de care am avut parte a fost din partea unui alt tovarăș, Gerhard Reinecke¹⁵. M-a invitat imediat să stau la el, deși el însuși era sărac și șomer, la fel ca mulți alți tovarăși în timpul mării crize economice din Germania. Partenera sa de viață era croitoreasă și avea un mic venit. Între timp, primisem permisiunea poliției de a rămâne temporar la Berlin. Cu toate

12. S-a născut în 1903. A fost unul dintre discipolii filosofului Gustav Landauer. În 1922 a devenit membru al FAUD, iar în 1927 s-a mutat la Berlin, unde a fost editorul *Der Syndikalist*. În 1932 a plecat în Spania, unde s-a ocupat cu propaganda pentru vorbitorii de limba germană din cadrul CNT/FAI. În 1939 s-a stabilit în Suedia, unde a lucrat pentru ziarul sindicalist *Arbetaren*. A murit la Madrid, în 1966.

13. Militant german, născut în 1889. A fost membru al FAUD până în 1933. Urmărit de autoritățile statului, a încercat să se întoarcă la Leipzig, orașul său natal, unde a și fost arestat în 1937 și condamnat la ani grei de închisoare pentru „activități ilegale”.

14. Militant german, născut în 1900, a fost membru al Syndikalistisch-Anarchistische Jugend Deutschlands (SAJD), scriind pentru ziarul acestora, *Junge Anarchisten (Tinerii anarhiști)*. A fost secretar la FAUD până în 1933, ocupându-se în timpul războiului și de editura FAUD, ASY Verlag. A fost, de asemenea, editor al ziarului *Arbeiter-Echo* până în 1933, când a fost arestat de autoritățile naziste. A murit în 1987.

15. Născut în 1907 la Berlin, a fost președinte al secțiunii Weissensee al Anarchistische Vereinigung, un grup înființat de Erich Mühsam și Rudolf Rocker la sfârșitul anilor '20. Reinecke a fost și unul dintre distribuitorii publicației *Fanal*, scoasă de Mühsam. În 1930 a fost delegatul secțiunii din Berlin a Freie Arbeiter-Union Deutschlands (FAUD) la cel de-al optsprezecelea congres al organizației.

naționalități din mișcarea anarhistă. Arthur Lehning³⁴, Hem Day³⁵, Ernestan³⁶ și mulți alții.

La Paris am ascultat-o pe Emma Goldman pentru a doua oară. De data aceasta a ținut o conferință pe tema „30 de ani de mișcare sindicalistă americană”. Emma Goldman m-a pus în legătură cu Michael din Londra, unde am mers, după o scurtă ședere la Stockholm.

La Paris învățasem esperanto, o limbă care mi-a deschis noi orizonturi în contactele cu oamenii cu aceleași idei din întreaga lume. Prin intermediul esperanto am cunoscut-o la Stockholm și pe frumoasa Selma. Era croitoreasă de profesie și a devenit tovarășa mea de viață. M-am întors de la Londra la Stockholm pentru a începe o nouă viață alături de ea.

La scurt timp după aceea, la 19 iulie 1936, a izbucnit Revoluția spaniolă. Souchy și Santillán au venit la Stockholm. Mi-au povestit despre lupta eroică a CNT și FAI și despre revoluție. Este de la sine înțeles că m-am simțit din primul moment părtaș la această luptă. Nu puteam să stau liniștit în Stockholm știind că tovarășii noștri se luptau, sângerau și mureau în Spania, în timp ce încercau să construiască o lume nouă și liberă. De acolo pornea un strigăt de ajutor adresat răzvrătiților din întreaga lume. Am decis să-l urmez și să merg în Spania.

34. Arthur Lehning (1899-2000), istoric și arhivist al mișcării anarhiste. În timpul studiilor făcute la Berlin s-a implicat, alături de Emma Goldman, Alexander Berkman și Rudolf Rocker, în campaniile pentru eliberarea deținuților anarhiști din Uniunea Sovietică. A fost editor al revistei de artă contemporană *i10*, care a apărut la Paris începând cu 1927. Este unul dintre fondatorii Institutului Internațional de Istorie Socială din Amsterdam. Între 1961 și 1981 s-a ocupat de publicarea integrală a scrierilor lui Mihail Bakunin, coordonând cea mai importantă colecție de opere complete a anarhistului rus.

35. Hem Day (1902-1969), anarhist belgian, pacifist și vegetarian. Începând cu 1933 se implică în mai multe campanii în favoarea „obiectorilor de conștiință”, călătorește în 1937 în Spania revoluționară, scrie, publică și editează mai multe reviste. În anii '60 colaborează la revista *Anarchisme et non-violence* și continuă să militeze împotriva războiului.

36. Ernest Tanrez sau Ernestan (1898-1954), anarhist belgian, a colaborat la mai multe periodice începând cu anul 1922: *Bulletin Liberaire*, *Le liberaire* și *Le combat syndicaliste*. A participat activ la campaniile în favoarea muncitorilor italieni Sacco și Vanzetti. În timpul celui de-al Doilea Război Mondial a fost denunțat ca simpatizant comunist, arestat de Gestapo și internat în lagărul de la Breendonck. A fost eliberat după câteva luni de detenție. După război și-a continuat activitatea publicistică și de popularizare a ideilor anarhiste.

Între timp, în Germania, Hitler ajunsese la putere. Rudolf și Millie au plecat din țară în ultimul moment. În drumul lor spre America s-au oprit la Paris. Tovarășii francezi au organizat un banchet în onoarea lor. Acolo i-am întâlnit și pe Christiaan Cornelissen³¹ și Robert Luzon. Acesta din urmă începuse să traducă discursurile lui Rucker în franceză, muncă pe care a continuat-o Paul Reclus³², fiul lui Élie Reclus³³. Rucker a ținut și un discurs în cadrul „Autodidakt”. Îmi amintesc și acum introducerea: „După 40 de ani de muncă activă în mișcarea noastră, am ajuns în punctul în care, la bătrânețe, trebuie să-mi părăsesc patria și să încep să rătăcesc...”

Și eu am fost un hoinar între diferite țări, uneori cu acte false. În aceste peregrinări am întâlnit multe persoane interesante și proeminente de diferite

muncitori și țărani. În timpul războiului civil care a urmat Revoluției, Nestor Mahno a condus Armata Insurecțională, care a luptat împotriva naționaliștilor ucraineni (conduși de Petliura), a Gărzilor Albe, dar și împotriva Armatei Roșii. „Mahnovșcina” (cum era cunoscută armata insurecțională) arbora steagul negru și se revendica explicit de la comunismul libertar. După înfrângerea suferită în 1921 în fața Armatei Roșii, Nestor Mahno s-a refugiat în România, de unde a fost expulzat în 1922. În 1925 a ajuns într-un final la Paris, unde s-a angajat, în pofida stării tot mai precare de sănătate, ca muncitor în uzinele Renault. Tot la Paris s-a implicat în editarea revistei *Dielo Truda (Cauza Muncii)*, scoasă de anarhiștii din Rusia aflați în exil. Propune în paginile revistei o „platformă organizațională a comuniștilor libertari”, program discutat, îmbrățișat, dar și criticat de anarhiștii din epocă. Moare în 1934 la Paris de tuberculoză.

31. Christiaan Cornelissen (1864-1942), militant și economist olandez, a fost unul dintre fondatorii „centralei olandeze a sindicatelor” (Nationaal-Arbeid-Secretariaat), puternic influențată ca organizare de ideile sindicalismului revoluționar francez. În 1898 s-a mutat în Franța, colaborând la mai multe publicații anarhiste. S-a implicat în organizarea Congresului Internațional Anarhist, care a avut loc în 1907 la Amsterdam, și a congresului sindicalist revoluționar din Londra, în 1913.

32. Paul Reclus (1858-1941), militant anarhist, a susținut tactica ilegalismului la congresul anarhist de la Paris din 1889. A colaborat la multe periodice anarhiste, printre care *La Révolte*, *La Revue anarchiste* și *La Plume*. Acuzat că l-ar fi ajutat pe Auguste Vaillant, judecat pentru un atentat cu bombă în parlamentul francez, este arestat, iar mai apoi fuge în Anglia. Aici îi cunoaște pe Kropotkin, Cerkosov, Malatesta. În 1903 se mută în Belgia, unde se ocupă de editarea ultimei lucrări a lui Élisée Reclus, *L'homme et la terre*. Din 1913 primește permisiunea de a se întoarce în Franța, unde își continuă activitatea militantă și publicistică.

33. Élie Reclus (1827-1904), etnolog și antropolog francez, fratele mai mare al geografului anarhist Élisée Reclus. A participat la Comuna din Paris, fiind numit director al Bibliotecii Naționale. S-a refugiat ulterior în Elveția, fiind condamnat în lipsă la deportare de către un tribunal militar. Aici s-a apropiat de aripa anarhistă a mișcării socialiste. A ținut începând cu 1894 cursuri de istoria religiilor la Universitatea Liberă din Bruxelles.

acestea, nu mi s-a dat și permisiunea de a munci. De două ori pe săptămână, miercurea și sâmbăta, trebuia să mă prezint la poliție. Au fost întotdeauna foarte amabili și obișnuiau să glumească cu mine: „Ach Herr Achsenreiter ist hier!” („Domnul Călăreț de osii este aici!”).

Gerhard Reinecke mă ducea adesea la sediul Federației Anarhiste din Germania, unde se afla și redacția ziarului *Der Freie Arbeiter (Muncitorul Liber)*. Acolo am făcut cunoștință cu mulți tovarăși minunați, a căror bunătate n-o voi uita niciodată. Gândul la camaraderia lor mă încălzește până în ziua de azi.

Într-o zi, Gerhard Reinecke m-a întrebat dacă vreau să merg cu el la o întâlnire cu Rudolf Rucker. Acestuia îi plăcea foarte mult să vorbească în idiș cu tovarășii evrei. Inutil să mai spun că am fost fericit să răspund afirmativ la întrebarea lui Reinecker.

Prima întâlnire cu Rudolf și Millie¹⁶ a fost un eveniment deosebit pentru mine. Vorbeam tot timpul în idiș, iar când, la un moment dat, am trecut la germană, Rucker mi-a atras imediat atenția și m-a rugat să continui în idiș. Nu puteam să-i admir îndeajuns scrisul frumos de mână evreiesc. A corespondat cu tovarăși din întreaga lume. Prin Reinecke am făcut cunoștință și cu Erich¹⁷ și Zenzl Mühsam¹⁸ și cu alți tovarăși și anarhiști germani care trăiau la Berlin.

16. Milly Witkop-Rucker (1877-1955), militantă anarho-sindicalistă și feministă. Născută într-o familie evreiască din Ucraina, s-a mutat de tânără la Londra, unde a lucrat ca țesătoare. Aici l-a întâlnit pe Rudolf Rucker, care i-a devenit tovarăș de viață. S-a implicat alături de acesta în editarea ziarului anarhist idiș *Arbayter Fraynd (Prietenul Muncitorului)* și a revistei *Germinal*. În 1918 s-a mutat la Berlin, devenind membră FAUD, în cadrul căruia a încercat să înființeze o organizație a femeilor. Din 1933 a locuit, împreună cu Rudolf Rucker, în Statele Unite.

17. Erich Mühsam (1878-1934), scriitor, dramaturg și militant anarhist din Germania. În 1908, alături de Gustav Landauer, Martin Buber și Margarethe Faas-Hardegger înființează Sozialistischer Bund (Liga Socialistă), o federație de grupuri anarhiste, organizată după principiile asocierii voluntare, descentralizării și autonomiei. Înființează în 1911 publicația anarho-comunistă și anti-militaristă *Kain*. A fost unul dintre liderii Republicii Sovietelor Bavareze, fiind arestat și condamnat la închisoare după zdrobirea rebeliunii de către trupele Republicii de la Weimar. În 1926 înființează ziarul *Fanal (Făclia)*, în care critică ascensiunea extremei drepte, naționalismul și antisemitismul din societatea germană. În 1933, după incendierea Reichstag-ului, este arestat, fiind pe lista „evreilor subversivi” căutați de nazisti. Este ucis în lagărul de la Oranienburg în 1934.

18. Zenzl Mühsam (1884-1962), militantă socialistă, a participat la Republica Sovietelor Bavareze. A fugit din Germania în 1934. După moartea lui Erich Mühsam, s-a mutat în Uniunea Sovietică, sperând să primească sprijin din partea autorităților sovietice, doar pentru a

În curând, primele mele trei luni la Berlin s-au încheiat. Nu mai aveam permis de ședere. Întrucât nu aveam unde să mă duc, poliția din Berlin mi-a mai acordat încă trei luni. Acele șase luni au rămas pentru totdeauna în memoria mea. Am trăit într-o mare sărăcie, dar asta nu se datora numai împrejurării că nu aveam permis de muncă. Pur și simplu, nu existau locuri de muncă. Cei mai mulți dintre tovarășii mei germani erau, de asemenea, șomeri. Doar o singură dată am reușit să obțin în secret o noapte de lucru într-o brutărie evreiască de pe Grenadierstrasse. Am primit-o pentru că eram specialist în împletirea de chale¹⁹. Bineînțeles că brutarul a profitat de situație plătindu-mă mai puțin.

Dar, din punct de vedere spiritual și intelectual, am trăit pe deplin într-o atmosferă anarhistă, interesantă și stimulantă. Deseori eram oaspetele tovarășilor germani, care mi-au arătat întotdeauna solidaritate și prietenie. Am fost deosebit de emoționat când Rudolf Rocker mi-a oferit 50 de pesetas, pe care tocmai le primise din America Latină. Nu avea alți bani la el în acel moment și tocmai se pregătea pentru o călătorie în Olanda. Acolo urma să țină un discurs la dezvelirea unui monument dedicat lui Ferdinand Domela Nieuwenhuis²⁰, un anarhist olandez de frunte care i-a fost și prieten personal.

Rudolf Rocker și Millie Witkop

fi arestată și închisă timp de 13 ani. După ce a fost eliberată, s-a întors în Germania (RDG) unde s-a implicat în publicarea postumă a operei soțului său.

19. Pâine evreiască împletită care se face de regulă de Sabat sau în timpul sărbătorilor religioase.

20. Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846-1919), militant socialist, anarhist și pacifist olandez. Preot luteran, Nieuwenhuis a renunțat la sacerdoțiu pentru a se implica în mișcarea

și pe mulți alții. Printre cei care au ținut prelegeri în cadrul acestui club s-au numărat Alexander Schapiro²⁶ și Voline²⁷. De altfel, prin intermediul lui Voline am obținut o „Carte d'identité”, care mi-a permis să trăiesc și să lucrez în Franța. La Paris i-am întâlnit, de asemenea, pe Peter Arșinov²⁸, Shalom Schwartzbart²⁹ și pe Nestor Mahno³⁰.

26. Alexander M. Schapiro (1882-1946), militant anarho-sindicalist născut în Rusia. În 1900 s-a mutat la Londra unde locuia și Piotr Kropotkin. A fost membru al colectivului *Arbeter Fraynd* și al Federației Anarhiste Evreiești. S-a întors în Rusia în 1917, devenind membru în redacția *Golos Truda*. După moartea lui Kropotkin, în 1921, și după înăbușirea revoltei marinarilor din Kronstadt de către trupele bolșevice, și-a manifestat în mod deschis opoziția față de noul regim. Arestat, iar mai apoi închis de autorități, a fost expulzat din Rusia în 1922. Schapiro s-a stabilit o vreme la Berlin, unde a participat la înființarea IWMA (Asociația Internațională a Oamenilor Muncii), organizație anarho-sindicalistă al cărei secretar a și fost o vreme. În 1939 s-a mutat în SUA unde a publicat revista *New Trends*.

27. Voline (1882-1945), pe numele său adevărat Vsevolod Mihailovici Eichenbaum, anarhist născut în Rusia. A participat la Revoluția din 1905. A fost arestat de autoritățile țariste și condamnat la exil în Siberia, de unde a scăpat în 1907. S-a refugiat în Franța, unde a început să frecventeze cercurile revoluționare și anarhiste. S-a întors la Petersburg în 1917, devenind redactor al periodicului *Golos Truda*, organ al anarhiștilor ruși. În 1919 s-a alăturat mișcării mahnoviste din Ucraina, fiind arestat de bolșevici și condamnat la moarte, iar mai apoi expulzat din țară. După o perioadă petrecută la Berlin s-a mutat în Franța, publicând mai multe texte despre anarhism, dar și despre represiunea bolșevică împotriva libertarilor. Lucrarea sa cea mai cunoscută rămâne *La révolution inconnue*, apărută în 1947, la doi ani de la moartea sa (a se vedea *supra*, nota 2).

28. Peter Arșinov (1886-1937), militant anarhist și unul dintre istoricii mișcării mahnoviste din Ucraina. Închis de poliția țaristă pentru implicarea sa în acțiuni directe și atentate, dar și pentru propagandă anarhistă, a fost eliberat în 1917. În 1919 s-a alăturat armatei anarhiste a lui Nestor Mahno, iar în 1922, după înfrângerea „Mahnovșcinei”, a fugit în Germania, de unde s-a mutat în Franța, iar mai apoi în SUA. S-a întors în 1934 în Rusia sovietică cu permisiunea guvernului, însă a fost acuzat de activități subversive și împușcat în 1937. Cea mai cunoscută lucrare a sa este *Istoria mișcării mahnoviste (1918-1921)*, apărută inițial în Germania, în 1923, în limba rusă. A se vedea și traducerea în limba engleză, Peter Arshinov, *History of the Makhnovist Movement (1918-1921)*, Detroit & Chicago, 1974.

29. Shalom Schwartzbart (1886-1938), născut la Ismail, în Basarabia (azi Ucraina), poet idiș și militant anarhist. În Primul Război Mondial a luptat în armata franceză, întorcându-se în Rusia în 1917. După o perioadă petrecută în Gărzile Roșii, s-a întors în 1919 în Franța, unde a devenit activ în mișcarea muncitorească și anarhistă. În 1926, aflând că liderul naționalist ucrainean Simon Petliura, vinovat de pogromuri în timpul războiului civil, a ajuns la Paris, pune la cale asasinarea acestuia, pe care o și duce la bun sfârșit. Este achitat de justiția franceză și părăsește Franța pentru a se stabili în Africa de Sud.

30. Nestor Mahno (1888-1934), născut în Ucraina într-o familie săracă, a început să militeze în grupul anarhist din Hulaiipole, apărut în timpul revoluției din 1905. În 1910 este condamnat la moarte pentru uciderea unui comisar de poliție, pedeapsă comutată în detenție pe viață. În închisoare îl întâlnește pe Peter Arșinov, alături de care va studia teoriile socialiste și anarhiste. Eliberat în 1917, Mahno se întoarce la Hulaiipolie, unde organizează soviete de

Când am ajuns în Olanda, revista săptămânală *De Syndikalist* (*Sindicalistul*) era încă publicată cu regularitate. Existau atunci în țară mai multe organizații anarhiste cu propriile lor reviste. Câteva exemple sunt: *De Arbeidar* (*Muncitorul*) din Groningen și *Alarm* din Amsterdam. O revistă cu un nivel intelectual foarte ridicat a fost și *Befreijding* (*Înfrățirea*). A existat chiar și un grup anarhist religios care și-a publicat propria revistă *De Freie Communist* (*Comunistul liber*). Niewenhuis a fondat ziarul *De Freie Socialist*, care încă apărea atunci, iar *De Wapens Neder* era publicat sub redacția lui Albert de Jong²⁵.

Prin intermediul unui prieten olandez am obținut un loc de muncă la marea fabrică de automobile Citroën. Treaba mea era să curăț niște piese care veneau din Franța. Nimeni nu mi-a cerut pașaport sau permis de muncă. Deși munca era murdară și monotonă, eram fericit. Pentru prima dată de când mă târăsem de sub vagonul de tren la Schlesischer Bahnhof, îmi câștigam existența. În plus, în fabrică începuse agitația pentru grevă. Existau patru sindicate diferite, inclusiv cel anarho-sindicalist. Aceste sindicate trebuiau să ajungă la un acord înainte de a putea începe greva. Am fost ales în comitetul de grevă și am participat la pichetare. Apoi, am fost arestat de poliția olandeză și trimis înapoi peste graniță, în Germania.

Așa a început rătăcirile mele de cinci ani între diferite țări, fie că am încercat să trec eu însumi granițele, fie că eram trecut ilegal de poliție. Aceste țări au fost Germania, Olanda, Franța, Belgia, Danemarca, Anglia și Suedia. În toate aceste țări am fost în contact cu tovarășii noștri.

La Paris, de exemplu, am stat la Jani și Rosa Doubinski și mai târziu la Ester și Abraham Erlichman. La reuniunile grupului anarhist evreiesc „Autodidakt” am întâlnit-o pe Adele Seller, pe doi tovarăși din Cernăuți, Engel și Teichberg,

25. Albert de Jong (1891-1970), anarhist olandez, a descoperit ideile libertare prin intermediul lui F. Domela Nieuwenhuis, lucrând o vreme în redacția ziarului *De Vrije Socialist* (*Socialistul liber*) și făcând, de asemenea, parte din redacția revistei *De Syndikalist*. S-a implicat în campanii anti-militariste și anti-război, fiind editorul publicației *De Wapens Neder*, scoasă de Asociația Internațională Anti-militaristă. A scris mai multe lucrări dedicate vieții și scrierilor lui F. Domela Nieuwenhuis.

Olanda nu participase la Primul Război Mondial. Prin urmare, în acele vremuri de criză economică generală, situația din țară era ceva mai bună decât în Germania învinsă. Rocker mi-a promis atunci că va discuta cu tovarășii olandezi despre posibilitatea de a veni acolo și de a obține un loc de muncă în meseria mea de brutar.

Olanda — Franța — Suedia — Anglia — Suedia

În 1931, Emma Goldman a venit la Berlin pentru a ține prelegeri. Prima sa prelegere era intitulată: „Este spiritul distrugător și o forță creatoare?” (în germană: „Ist der zerstörende Geist auch ein schaffender Geist?”). Acest titlu a impresionat-o pe fiica mea când i-am povestit despre el și l-a menționat într-un eseu despre anii '30.

Au trecut patruzeci și șase de ani de când am auzit această prelegere. Discursul Emmei Goldman m-a fermecat. Pentru mine a reprezentat o experiență autentică și profundă. Îmi amintesc în principal criticile sale puternice la adresa bolșevicilor, care au distrus toate forțele revoluționare pentru mulți ani de acum încolo prin dictatura lor. Pe atunci, în Berlin, era foarte îndrăzneț să exprimi astfel de gânduri în public. Știam că titlul prelegerii sale se referea la celebra afirmație a lui Bakunin²¹. Dar Emma Goldman a dezvoltat această poziție din punctul ei de vedere și a ajuns la concluzii care se potriveau cu vremurile tulburi și cu evenimentele dificile care urmau să aibă loc.

După cum tocmai am menționat, Rudolf Rocker a călătorit la Amsterdam pentru a dezveli monumentul dedicat lui Niewenhuis din Haarlemer Plein.

socialistă. A fost ales deputat în 1888, fiind primul socialist care ajungea în parlamentul olandez. Începând cu anii 1900, deziluzionat de social-democrație, se apropie de anarhism. Editează revista *De Vrije Socialist* (*Socialistul liber*) și se implică în mișcarea pacifistă și anti-militaristă internațională.

21. Citatul la care face referire Mechel Stanger se găsește în „Reacțiunea în Germania”, text publicat de Mihail Bakunin în 1842: „Să avem, prin urmare, încredere în spiritul etern care nu distruge și nu nimicește decât pentru că este sursa de nepătruns și veșnic creatoare a întregii vieți. Pasiunea distrugerii este în același timp o pasiune creatoare!” (în originalul german: „Die Lust der Zerstörung ist zugleich eine schaffende Lust!”).

Fleshin, Voline și Steimer

Acest anarhist a fost atât de popular printre muncitorii olandezi, încât nici măcar naștii, care au ocupat ulterior țara, nu au îndrăznit să-i dărâme statuia.

Când s-a întors din călătorie, Rocker mi-a spus că tovarășii olandezi erau gata să mă ajute, așa că puteam să mă stabilesc acolo. Acum se pune problema unui pașaport. Nu aveam așa ceva. Și, bineînțeles, nici de la consulul român din Berlin nu am putut apela, pentru că eram dezertor. Augustin Souchy mi-a obținut un pașaport polonez de la un cetățean din Silezia Superioară. Dar nu exista nici cea mai mică asemănare între mine și persoana din fotografia de pe pașaport. Rocker a sugerat ca un tovarăș german care locuia la granița olandeză să mă treacă clandestin în Olanda la momentul potrivit.

Îmi amintesc foarte bine ultima zi în Berlin. Era 23 august 1931, la patru ani de la execuția lui Sacco și Vanzetti²². Liga Tineretului Anarho-Sindicalist a organizat o ceremonie de comemorare pentru acești doi tovarășii italieni, care

22. La 23 august 1927, Nicola Sacco și Bartolomeo Vanzetti, doi muncitori anarhiști, erau executați în S.U.A. pentru o crimă pe care nu o comiseră, procesul lor fiind, de fapt, o înscenare judiciară. A se vedea și Howard Fast, *Calvarul lui Sacco și Vanzetti*, Consiliul Central al Sindicatelor, 1954 sau Ion Dobrogeanu, *Sacco-Vanzetti. Viața și moartea lor*, București, 1927 (text disponibil on-line: <https://www.anarhiva.com/items/show/94>).

au trebuit să-și dea viața pentru ideile lor în America cea „liberă”. La această întâlnire au luat cuvântul mai mulți tovarășii din diferite țări. Fiecare în limba sa. Dintre aceștia, mi-i amintesc pe Ferdinand Orobón²³, care a vorbit în spaniolă, și pe Senia Fleschin²⁴, care și-a ținut discursul în rusă. Trebuia să fie jucată și piesa *Es blitzt*, dar chiar înainte de ridicarea cortinei, poliția republicii social-democrate de la Weimar a intervenit și a anunțat că este interzisă cu desăvârșire reprezentarea piesei.

Cu inima strânsă, mi-am luat rămas bun de la tovarășii mei germani, dintre care mulți îmi deveniseră apropiați. Am luat trenul în direcția Olanda și am coborât într-un orașel de lângă graniță. La gară m-a întâmpinat tovarășul Muhr, care mi-a explicat că nu va fi nicio problemă să trec în Olanda. Mi-am petrecut noaptea cu acest tovarăș și întâmplător am dormit în același pat în care dormise și Rudolf Rocker pe timpul vizitei sale acolo. A doua zi dimineată, un alt tovarăș german a venit și a mers cu mine prin pădure până în Olanda. Muhr aștepta deja acolo cu un bilet spre Amsterdam.

Și aici am avut parte de o primire foarte prietenoasă. Am fost cazat într-o pensiune și am primit chiar și ceva bani de buzunar pentru a trăi până îmi găsesc o slujbă.

Mișcarea anarho-sindicalistă fusese cândva destul de mare în Olanda. În 1919 existau peste 100.000 de membri activi. Dar comuniștii olandezi, susținuți de Moscova, au distrus mișcarea muncitorească olandeză, așa cum au făcut-o și în alte țări, la ordinul Kremlinului și sub deviza: „stăpâniți sau distrugeți!”

23. Valeriano Orobón Fernández (1901-1936), militant anarho-sindicalist, este autorul versurilor cântecului anti-fascist *A las barricadas!*, popular în timpul Războiului civil din Spania.

24. Senia Fleschin (1894-1981), militant anarhist, s-a născut la Kiev, emigrând de mic cu familia la New-York. În 1917 s-a întors în Rusia, făcând parte din redacția *Golos Truda* (*Vocea Muncii*), publicația anarhiștilor din Petersburg. În 1923 este expulzat din Uniunea Sovietică. S-a alăturat la Paris grupului de anarhiști exilați, din care mai făceau parte Nestor Mahno, Voline, Emma Goldman, Alexander Berkman, Peter Arșinov ș.a. După declanșarea celui de-al Doilea Război Mondial a plecat în Mexic. Și-a câștigat existența ca fotograf.